

Dainora Pociūtė

Vilniaus universitetas

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, Vilnius

Recenzuojama:

Palmira Zemlevičiūtė,
XVII–XVIII amžiaus Mažosios Lietuvos
žodynų terminologinė medicinos leksika,

Vilnius: Lietuvių kalbos institutas,
2016, 516 p., ISBN 978-609-411-181-5

Lietuvių kalbos instituto mokslininkė Palmira Zemlevičiūtė, 2009 m. daktaro disertaciją apgynusi XIX a. pabaigos ir XX a. pradžios lietuvių medicinos terminologijos tema¹, netruko atlikti kitą svarbų monografinį tyrimą apie XVII–XVIII a. Mažosios (Prūsijos) Lietuvos medicinos terminiją.

Monografijos tyrimo šaltiniai – šeši įvairios apimties ir pobūdžio XVII–XVIII a. Mažosios Lietuvos dvikalbiai vokiečių–lietuvių kalbų žodynai. Tai du XVII a. šaltiniai – spėjamas pirmasis Prūsijos Kunigaikštystėje parengtas lietuvių kalbos žodynas, anoniminis rankraštinis *Lexicon Lithuanicum* ir stambus rankraštinis XVII a. antrosios pusės žodynas *Clavis Germanico-Lithvana* – bei keturi XVIII a. žodynai: pirmasis spausdintas Frydricho Vilhelmo Hako (Friedrich Wilhelm Haack) lietuvių–vokiečių ir vokiečių–lietuvių kalbų žodynas (1730), rankraštinis Jokūbo Brodovskio (Jacob Brodowski) vokiečių–lietuvių kalbų žodynas (lietuvių–vokiečių dalis neišlikusi; iki 1744), 1747 m. išspausdintas Pilypo Ruigio (Philipp Ruhig) lietuvių–vokiečių ir vokiečių–lietuvių kalbų žodynas bei 1800 m. išleistas Kristijono Gotlybo Milkaus (Christian Gottlieb Mielcke) lietuvių–vokiečių ir vokiečių–lietuvių kalbų žodynas. Mažosios Lietuvos žodynams netrūko kalbos istorikų dėmesio, tačiau išskirti tikriausiai reikėtų du tyrėjus – daugelį dešimtmečių dirbusį profesorių Vincentą Drotviną ir vaisingai tradiciją tęsiančią daktarę Vilną Zubaitienę – jų darbai palengvina tolesnius leksikografijos tyrimus.

Monografijos įvadinėje dalyje nurodyta 10 tyrimo uždavinių, kurių čia visų iš naujo nekartosime. Uždaviniai susiję su medicinos sąvokų grupavimu, lietuviškos ir skolintinės terminijos santykiais, medicinos leksikos santykiu su gyvąja bei raštu kalba, vedinių ir dūrinių daryba ir tipais, sudėtinių pavadinimų raiška ir tipais bei bendru siekiu įvertinti lietuvių medicinos leksikos ir jos raidos ypatumus.

¹ Zemlevičiūtė 2009a.

Knygos tiriamoji dalis padalyta į du didelius skyrius, kurių pirmajame analizuojama medicinos leksikos semantika (p. 37–279), antrajame – kalbinė raiška (p. 280–402). Svarbi monografijos dalis – knygos pabaigoje išspausdintas abėcėlinis XVII–XVIII a. Mažosios Lietuvos žodynų terminologinės medicinos leksikos indeksas (p. 435–504). Jame pateikiamas į dabartinę rašybą transponuotas terminas, jo reikšmė, originalo variantas su ten esančiu atitikmeniu vokiečių kalba bei šaltinio nuoroda.

Zemlevičiūtės monografijos turinys ir struktūra liudija, jog tai kruopštus, planingas terminologijos istorijos srities tyrimas, pagrindinį dėmesį sutelkiantis į konkrečios leksikografinės grupės sisteminimo, priskyrimo tam tikroms semantinėms grupėms ir leksikos kalbinės raiškės (darybos, kilmės) tikslus. Knyga patogi skaitytojui: jos poskyriai turi apibendrinimus, skirtingos terminologinės medicinos leksikos grupės pateikiamos atskirose lentelėse.

Nors monografija parengta laikantis akademinų terminijos tyrimų kanono, ne terminologijos ir net ne kalbotyros specialistės toliau išsakytos mintys visiškai nepretenduoja į išsamią atlikto darbo recenziją: jas paskatino smalsumas bei domėjimasis monografijos rezultatais bendresniame medicinos istorijos tyrimų kontekste. Dėl tos pačios priežasties čia nesigilinsime į kai kurias šios knygos dalis, liečiančias terminų darybą ir terminijos sisteminimą (vientisiniai, sudėtiniai pavadinimai, vediniai, dūriniai etc.). Suprasdama, kad skirtingų interesų sukelti vertinimo kriterijai prasilenkia su tiesioginiais aptariamo veikalo tyrimo tikslais, šias savo pastabas recenzijos autorė laiko subjektyviais, kitų tyrimo perspektyvų paakintais svarstymais, o ne specializuotu atlikto darbo vertinimu.

Tarpdalykiniu požiūriu žvelgiant, medicinos terminijos tyrimai yra aktualūs ne tik kalbos, bet ir medicinos istorijai. Zemlevičiūtės monografijoje analizuojama Prūsijoje besikūrusi lietuviška medicinos leksika, tad iš esmės tyrimo medžiaga ir išvados liudija ne tik apie šios konkrečios srities terminologijos raidą, bet ir apskritai apie to meto Prūsijos lietuvių kalbą ir šio regiono medicinos istorijos kontekstą. Tiek senosios Lietuvos, tiek Prūsijos medicinos istorija tebėra menkai tirta, todėl vystytina sritis, tad atliekami šios srities kalbos tyrimai yra svarbus įnašas ir į medicinos istorijos analizės lauką. Šiuolaikiniai medicinos istorijos tyrimai vis labiau priklauso nebe gamtos mokslų (kaip iki XX a. vidurio), bet istoriografinių tyrimų sričiai, nors, be abejo, turi daug sąsajų su gamtos mokslų ir gamtos filosofijos raidos pažinimu. Vakarų medicinos istorija senosios medicinos nebeanalizuoja vien iš „atradimų“ istorijos perspektyvos, kuri mokslo raidos praeitį vertina praeičiai taikant progresyvumo ir šiandienos gamtamokslinių žinių standartus. Vis daugiau istorikų pastebi, kad medicinos istorijos tyrimuose daug aktualesnis yra sociokultūrinės perspektyvos žvilgsnis, kuris istorinę medicinos situaciją vertina kaip imanentišką visuomenės gyvenimo paradigmą.

Lietuvių medicinos terminijos tyrimų srityje Zemlevičiūtė laikytina pirmąja sistemiškai dirbančia tyrėja. Natūralu, jog stokojant detalių tyrimų apie istorinę lietuvių medicinos terminijos raidą, tyrėjo žvilgsnis visų pirma krypsta į senosios lietuvių leksikografijos sritį bei medicinos terminologijos ištakas. Galima nuspėti, kad Zemlevičiūtės tiriami šaltiniai (Mažosios Lietuvos žodynai) nėra vien autorės pasirinkimo reikalas. Tai lietuvių kultūros istorijos aplinkybė: didesnė senosios lietuviškosios

rašties korpuso, taigi ir įvairių mokslo kalbos sričių, dalis yra Prūsijos, kurioje XVII a. ėmė vystytis ir pasaulietinės raštijos (visų pirma gramatikų bei žodynų) tradicija, paveldas. Šio paveldo tyrimai turi lemiamos reikšmės lietuvių kalbos istorijai. Zemlevičiūtės tyrimo atskaitos šaltiniai – žodynai – yra ankstyvieji sistemiškiausiai rengti pasaulietinės raštijos Mažojoje Lietuvoje pavyzdžiai. Jie įvertinti kruopščiai ir atsakingai, tačiau viso medicinos terminijos raidos istorinio vaizdo dar nesudaro. Istorikui būtų paranku, jog tyrimo atskaitos taškai būtų susiję su pačia raštijos pradžia Mažojoje Lietuvoje: taip galėtume remtis duomenimis apie visą medicinos terminų raidą, pradedant jos ištakomis XVI a. Suprantama, kad toks tyrimas būtų kitokio pobūdžio ir įgautų medicinos terminijos tyrimų ne tik ne žodynuose, bet visoje lietuvių raštijoje (įskaitant ir religinę literatūrą) mastą. Atkreiptinas dėmesys, jog Zemlevičiūtė yra paskelbusi straipsnį-studiją apie medicinos terminus Prūsijos valdžios įsakuose². Šis darbas reikšmingai papildoma aptariamą tyrimą ir leidžia matyti ganėtinai išsamų XVII–XVIII a. pasaulietinės lietuvių raštijos medicinos terminijos istorinį vaizdą. Aprėptis nuo raštijos pradžios, matyt, ateities uždavinys, o šio tyrimo apsiribojimas žodynais, kaip pagrindine ne religinei, o pasaulietinei raštijai priklausančia Mažosios Lietuvos raštijos paveldo dalimi ir leksikografijos mokslo ištakomis, yra pagrįstas ir logiškas. Beje, pažymėtina, kad Zemlevičiūtės darbe esama nemažai nuorodų ir į XVI a. raštiją, tad į tyrėjos akiratį netiesiogiai patenka ir platesnio spektro medicinos leksikos raidos duomenys.

Kaip įrodo Zemlevičiūtės darbas, terminologinė medicinos leksika XVII–XVIII a. Mažosios Lietuvos žodynuose, nors tai ne medicinos, o bendro pobūdžio žodynai ir jokių specialių medicinos veikalų lietuvių kalba XVI–XVIII a. iš viso neparašyta, yra gana gausi ir visapusiška. Tyrėja šią leksiką suskirstė į devynias nevienodos apimties semantines grupes. Kai kurios tiriamosios semantinės grupės yra visiškai nedidelės. Štai sužinome, kad XVII–XVIII a. žodynuose beveik nėra medicininės paskirties įtaisų pavadinimų. Vienintelė išimtis – akiniai, kurie įvardijami įvairiais kitais pavadinimais (*nosstiklai, veizdyklė, veido stiklai, žiūryklis, žiūryklė, brilės, žiūronai*, p. 237–238). Svarbių duomenų pateikta apibendrinant medicinos praktika užsiimančių asmenų pavadinimus. Istorškai šiuo atveju verta patikslinti, kad visi pagrindiniai nagrinėjamuose žodynuose randami gydytojo pavadinimai (*liekorius, gydytojas, balbierius, daktaras, vaistytojas*, p. 240–243) egzistavo jau XVI a. Mažosios Lietuvos raštuose, o žodį *gydytojas* vartojo Konstantinas Sirvydas (p. 242), Jonas Bretkūnas Biblijos vertime, žodis buvo žinomas ir Mikalojui Daukšai³. XVI a. šie skirtingos kilmės gydymu besiverčiančių asmenų įvardijimai buvo menkai diferencijuoti, chirurgo-barzdaskučio ir gydytojo-daktaro funkcijos buvo susipynusios, tad jais tiesiog buvo įvardijamas įvairią medicininę pagalbą teikiantis asmuo. Pavyzdžiui, Wolfenbüttelio *Postilėje* net Kristus vadinamas *balbieriumi*, nors evangeliniame diskurse, suprantama, Kristus įvaizdis yra gydytojo, o ne barzdaskučio ar chirurgo. XVII–XVIII a. žodynai, kuriuose šalia lietuviško žodžio buvo pateikiamas vokiškas atitikmuo, ilgainiui skatino vartosenos gryninimą, nes vokiečių kalboje, kuria nuo XVI a. buvo publikuojami profesionalūs medicinos veikalai, terminologinė medicinos leksika buvo sistemingesnė.

2 Zemlevičiūtė 2009b.

3 Kudzinowski 1977, 230.

Vieną didžiausių semantinių nagrinėjamos terminijos grupių sudaro anatomijos, t. y. kūno dalių ir organų, vardynas, kurio kasdienio vartojimo laukas labai platus ir ne tik specifiškai medicininis. Vis dėlto negalima nepastebėti, kad didelis leksinis kitų semantinių grupių – ligų, gydymo priemonių, įvairių su medicina susijusių veiksmy ir būsenų – klotas Mažosios Lietuvos šaltiniuose liudija išskirtinį lietuviškos medicinos leksikos aktualumą šiame lietuvių kultūros regione. Tikriausiai ir be specialaus tyrimo galima daryti prielaidą, jog Sirvydo žodynai ir jų leidimai (o ir apskritai visa lietuviškoji XVII–XVIII a. LDK raštija) tokia medicinos leksikos įvairove ir gausa nepasižymi. Kultūros istorijos aspektu žvelgiant, tai liudija medicinos istorijos tyrimuose dažnai patvirtinamą išvadą, jog tarp ankstyvųjų naujųjų laikų medicinos plėtos ir liuteroniškosios edukacijos egzistuoja tiesioginė sąsaja⁴.

Zemlevičiūtė plėtoja tradicinę akademinę terminologijos sampratą, dabartinę kalbos padėtį laikydama pavyzdine norma ir sutelkdama dėmesį į tai, kaip ši norma kūrėsi ir kokia senosios medicinos leksikos dalis (suskaiciuota apie 100 leksikos vienetų) sudaro dabartinės medicinos mokslo kalbos dalį. Tai svarbus terminologijos raidos tyrimo rezultatas. Autorė santūriai pastebi, kad Mažosios Lietuvos raštija buvo svarbi ir turėjo įtakos lietuvių medicinos mokslo kalbos raidai (p. 403). Tačiau sociokultūrinio požiūriu žvelgiant, klausimas, kokia dalis tiriamosios leksikos tapo dabartinės mokslo kalbos dalimi, nėra svarbiausias. Net jeigu istorinės medicinos leksikos dalis nesudarytų jokios žymesnės šiandieninės medicinos terminijos dalies, ji būtų ne mažiau reikšmingas tyrimo objektas, nes svarbus reiškinys yra pats medicininis kalbos angažuotumas. Labiau apibendrintoms išvadoms apie lietuvių medicinos leksikos raidą reiktų visą senąją lietuvių raštiją apimančių rezultatų, kurie leistų daryti įvairias ne tik kalbotyrimines ir leksikografines, bet ir platesnes palyginamąsias išvadas, svarbias daugeliui humanitarinių ir gamtos mokslo istorijos tyrimų sričių. Itin vaisingas toliau plėtojant šios srities tyrimus būtų sociokultūrinės perspektyvos pasitelkimas. Šiandieninė medicinos istorijos mokykla į medicinos istoriją žvelgia ne kaip į šiandieninės medicinos požiūriu neišsivysčiusią mokslo sritį, bet kaip į sociokultūrinius fenomenus padedančią atskleisti ir juos paaiškinančią sistemą.

Manytume, kad gauti rezultatai duoda pagrindo kelti ir drąsesnę prielaidą apie tai, jog Mažosios Lietuvos raštija atliko esminį vaidmenį medicinos mokslo kalbos raidos istorijoje, ir šiame liuteroniškame lietuvių kultūros regione vyko pamatiniai lietuviškosios gamtamokslinio pažinimo kalbos plėtotės procesai. Čia mes susiduriame su ankstyvųjų naujųjų laikų medicinos istorijos tyrėjų pastebėtu ir gana plačiai šiuolaikinėje istoriografijoje aptarinėjamu medicinos protestantizacijos reiškiniu. Recenzijoje ne vieta aptarinėti daugialypes šio reiškinio formas, bet aktualu prisiminti vieną aplinkybę: aktyvų medicinos integravimą į edukacinę liuteroniškųjų universitetų sistemą. Šį procesą, kuriam pritarė ir Martinus Lutheris, XVI a. paskatino Philippas Melanchthonas Vitenbergo universitete⁵. Teologijos mokymas Vitenberge buvo glaudžiai susietas su medicinos ir gamtos filosofijos studijomis⁶. Šis medicinos integravimo modelis buvo

4 Helm 2001.

5 Toelner 1984, 297.

6 Helm 2001, 51.

plėtojamas ir kituose liuteronų universitetuose. Jau nuo 1550 m. Vitenberge anatomija buvo dėstoma pagal revoliuciją anatomijos srityje sukėlusį Andrea Vesalijaus veikalą *De humani corporis fabrica* (1542). Medicina tapo ir svarbia Karaliaučiaus universiteto, kuriame nuo pat įkūrimo 1544 m. veikė ir Medicinos fakultetas, edukacijos proceso dalimi. Nuo pirmųjų Karaliaučiaus universiteto veiklos metų universiteto medikai (pavyzdžiui, Martyno Mažvydo globėjas medikas Johannas Bretschneideris [Joannes Placotomus, 1514–1577], Andreas Aurifaberis [Goldschmidt, 1512 (1514?)–1559]), buvo ne tik medicinos profesoriai, bet ir įtakingos visuomeninės bei religinės figūros. Medicinos ir gamtos filosofijos derinimas su teologijos studijomis buvo svetimas kai kuriems to meto jėzuitų universitetams (prisiminkime, kad bandymai įsteigti medicinos studijas Vilniaus jėzuitų akademijoje XVI–XVII a. buvo nesėkmingi). Štai Vokietijos Ingolstadto jėzuitų universitete Medicinos fakultetas buvo įsteigtas, tačiau patys jėzuitai jo edukaciniame procese nedalyvavo ir dėstymą buvo atidavę pasauliečiams⁷.

Svarbi medicinos leksikos tradicijos plėtros lietuvių kalba Prūsijos Lietuvoje priežastis, mano galva, yra tai, jog lietuviškosios raštijos autoriai, kurių dauguma buvo Karaliaučiaus universiteto teologijos studijų absolventai, neišvengė vienokio ar kito lygmens susipažinimo su medicina ir vykdė liuteronams būdingą šviečiamąją šios srities veiklą medicinos temas plėtodami net paprastoje liaudžiai skirtoje religinėje literatūroje. Tai puikiai liudija Bretkūno darbai. Jo *Postilėje* randame net keletą medicinos temas liečiančių skyrių ir tai neabejotinai yra išskirtinė šios liuteroniškosios postilės ypatybė kitų lietuviškų XVI–XVII pamokslų rinkinių kontekste.

Didesnis dėmesys istorinio konteksto analizei monografijoje būtų davęs pagrindo pagrįsti šiek tiek platesnes išvalgas bei tyrimo išvadas. Istorinių apibendrinimų trūkumą bus nulėmusios dvi priežastys: viena vertus, neišplėtoti ir tik užuomazgos stadijoje esantys tiek LDK, tiek Prūsijos medicinos istorijos tyrimai (sovietmečio bandymai vertinti regiono medicinos istoriją yra menkai paremti tyrimais, pasenę, tad jais naudotis šiandieniuose darbuose faktiškai neįmanoma) bei pačios autorės susitelkimas į terminologijos sisteminimą, o ne į istorinę raidą. Tiesa, bandymų pasitelkti istorinius duomenis darbe pasitaiko. Štai aptardama gydančiųjų asmenų Mažojoje Lietuvoje istorinį kontekstą (p. 241–242), autorė pateikia ir faktografijos duomenų, bet vis dėlto tai tik pavieniai, nuoseklaus vaizdo nesudarantys intarpai. Monografijoje neužsimeinama apie Prūsijos medicinos studijų centrą – Karaliaučiaus universitetą – ir neatkreipiamas dėmesys į bendresnes liuteronizmo ir medicinos studijų sąsajų tendencijas.

Kita vertus, liuteroniškosios edukacijos aspektas negali būti vertinamas kaip vienintelis. Itin svarbus senosios medicinos istorijos bei medicinos terminologijos faktorius yra liaudies kultūra ir gyvoji kalba. Pastarajai Zemlevičiūtės darbe skiriama dėmesio fiksuojant terminijos vartoseną gyvojoje kalboje. Kadangi bene didžiausią senosios medicinos terminijos sudėtinę dalį sudaro anatomijos vardynas, jo aptarimas monografijoje užima centrinę vietą. Nepamirština, kad Naujųjų amžių medicinoje anatomija buvo vyraujanti akademinės medicinos sritis. Zemlevičiūtės monografija

⁷ *Handbuch der deutschen Bildungsgeschichte*, 321.

galutinai patvirtina jau anksčiau kalbos istorikų pastebėtas tendencijas, jog senuo-
siuose raštuose užfiksuotas anatomijos vardynas siekia priešrašytinės epochos laikus
ir yra perimtas iš gyvosios kalbos tradicijos. Ši išvada taip pat liudija įdomius socio-
kultūrinius aspektus: nors liuteronizmas gana aktyviai keitė liaudies kultūros normas,
bet rašytinė liuteroniškosios visuomenės tradicija buvo ne tik vaisinga liaudies kul-
tūros plėtojimo priemonė, bet ir jos išsaugojimo forma.

Nagrinėjama XVII–XVIII a. leksika pagal atskiras semantines grupes monografi-
joje pateikiama gretinant su dabartiniais medicinos terminais ir jų reikšmėmis. Tai
svarbūs pavyzdžiai, leidžiantys įvertinti senosios terminijos darybinį ir semantinį
variantiškumą. Štai skrandis vadintas net aštuoniais skirtingais pavadinimais (*skilvoys*,
dūblingė, *kurtoklė*, *pilvoas*, *stemplė*, *skrambllys*, *žyvatas*), kaulų čiulpai – *smagenomis* ir
taukais kauluose. Leksikos variantai trumpai aptariami ir atskirai, dažnai nurodant ir
jų vartojimo atvejus, užrašytus iš gyvosios kalbos ne tik buvusios Mažosios Lietuvos
teritorijoje, bet ir Didžiojoje Lietuvoje.

Anatomijos vardynas yra ne tik stabiliausia, bet ir universaliausia medicinos ter-
minologijos vardyno dalis, daugumos terminų sandara ir vartosena nuo priešrašyti-
nio periodo iki šių dienų liko nepakitusi, kaip ir pats žmogaus kūnas nuo gimimo
iki mirties. Gyvojoje kasdienio gyvenimo kultūroje kūniškumas, liudijamas anatomi-
jos vardyno pavyzdžiais, reflektuotas intymiai. Šiandien išlikusiuose Mažosios Lie-
tuvos XIX–XX a. pirmos pusės antkapiniuose paminkluose galime perskaityti vietos
liuteronų laidosenai tipišką epitafiją „čia ilsisi sąnarėliai kūno“. Epitafijoje įsitvirtin-
usio anatomijos vardyno vieneto vartosena liudija, kad Mažojoje Lietuvoje nuo pat
XVI iki XX a. buvo paplitusi *sąnarių* (*sąnarėlių*) kaip 'žmogaus kūno (kūno dalių, griau-
čių)' reikšmė. Tad tikriausiai papildytina būtų aptariamoje monografijoje pateikiama
griaučių sistemos organų pavadinimų lentelė (p. 86), kurioje nurodoma, kad terminas
sąnarys (arba kiti bendrašakniai šio žodžio dariniai – *sąnaris*, *sąnarėliai*, *sąnariai*, *naras*,
nariai, *sąnarėlis*) žodynuose reiškė tai, ką ir dabartinis medicinos terminas *sąnarys*.
Atsižvelgiant į tai, kad žodis žodynuose vartotas tiek kaip vokiškų *Gelencke*, tiek kaip
Glied atitikmuo, manytina, kad fiksuotina ir jo platesnė bei abstraktesnė reikšmė kaip
'kūno dalis'. Atrodo, kad būtent ši *sąnario* reikšmė yra daug senesnė ir labiau papli-
tusi. Jau XVI a. kalboje (Baltramiejaus Vileto, Mikalojaus Daukšos raštuose) *sąnarys*
vartojamas 'žmogaus kūno dalies' reikšme, taip pat ir senajame Sirvydo žodyne:
sąnarius, lenk. *członek*, lot. *membrum*, *pars*⁸. Tą patį žodį Sirvydas vartojo ir kurdamas
anatomijos, ankstyvaisiais naujaisiais laikais aktualiausios medicinos srities, įvardi-
jimą, mediką anatomą pavadindamas *paraikytoju sąnarių*⁹. Įdomu, kad anatomas taip
vadinamas ir Mažosios Lietuvos žodynuose: tai liudija tam tikras LDK ir Mažosios
Lietuvos socialinio gyvenimo sąsajas.

Ligų ir liguistų būsenų vardyno tyrimas – itin įdomus ir sociokultūrinis požiūriu
vaisingas tyrimų laukas. Kaip parodė Zemlevičiūtė, šis vardynas sudaro reikšmingą
Mažosios Lietuvos žodynų (pagrindinių to meto pasaulietinės kalbos šaltinių) dalį.

8 *Senasis Konstantino Sirvydo žodynas*, 63.

9 *Pirmasis lietuvių kalbos žodynas*, 100.

Atkreipiant dėmesį į tai, jog Mažosios Lietuvos žodynai buvo bendrojo pobūdžio ir tiriamuoju laikotarpiu lietuvių kultūroje nei Lietuvoje, nei Prūsijoje nebūta ne tik medicinos žodynų, bet ir jokios kitos specialios medicininės literatūros lietuvių kalba, gausi ligų nomenklatūra tiriamuosiuose žodynuose liudija apie egzistavusį tam tikrą medicininį išprusimą ir medicinos aktualumą XVII–XVIII a. Mažosios Lietuvos visuomenėje. Skirtingai nei anatinė leksika, kurios didžioji dalis yra kilusi dar iš priešrašytinio laikotarpio ir kalboje stabiliai įsitvirtinusi nepriklausomai nuo anatomijos mokslo raidos, ligų pavadinimai, susiję su fiziologijos sampratos raida, yra daug labiau istoriškai kintantys. Tyrimo išvadose nurodoma, kad ligų ir liguistų būsenų pavadinimai dėl įvairių priežasčių (netikslumo, formos, buvimo skoliniais ar liaudies pavadinimais) netiko dabartinei medicinos terminijai (p. 219). Manytina, kad viena iš svarbių šio proceso priežasčių yra ir tai, jog ligos ir jų sampratos yra istoriškai, kartu su fiziologijos samprata, kintantis reiškinys. XVI–XVIII a. ligų suvokimui įtakos turėjo liaudies medicina ir profesionalioji medicina, kuri dar vadovavosi nuo Antikos formuota humoraline kūno samprata. Tačiau ši samprata savo svarbą prarado XIX a.

Zemlevičiūtės darbe komentuojant kai kurių ligų, pavyzdžiui, maro (lot. *pestis*), raupų (lot. *variola*) terminus, pateikiamos trumpos istorinės šių ligų apžvalgos (p. 154, 156–157), tačiau daugumos kitų istoriškai žymių ligų (pavyzdžiui, raupsų, lot. *lepra*, p. 157) istorinis socialinis kontekstas plačiau nekommentuojamas. Monografiją skaitant būtina nepamiršti ir to, jog joje esantys teiginiai dažniausiai liečia ne visą rašytinį paveldą, o tik nagrinėjamuosius žodynus, kai kuriuos ankstesnius ligų įvardijimo atvejus (nors kai kur jie nurodomi) paliekant nuošalyje.

Ligų pavadinimų kilmė yra susijusi su ligų istorija. Vienus pavadinimus nulėmė ligų paplitimas to meto visuomenėje, kitos ligos buvo labiau žinomos iš aprašymų, daugiausia bibliinių šaltinių. Su būtinybe įvardyti kai kurias istorines, bet nebūtinai Mažosios Lietuvos gyvenime pasitaikančias ligas buvo susidurta XVI a. verčiant bibliinius šaltinius, todėl kai kurias jų paminėtas randame jau Wolfenbüttelio *Postilėje*, Vilento *Evangelijose bei Epistolose*, Bretkūno *Postilėje* ir Biblijoje. Bretkūnas net pastebėjo, kad yra ligų, kurių Prūsijoje beveik nepasitaiko:

Kitta liga ira Rauples / kitta raupfai / alba kaip kitti kalba raupfas. Mufu waikai / kartais ir fenni ferga rauplemis / kaip ßinnot patis. Raupfais reta karta girdim Prufu ßemeie apfirusi¹⁰.

Dėl ligų istorinio kitimo ir daug menkiausiai diferencijuotos senosios fiziologijos sampratos specifikos nėra paprasta pateikti senųjų ligų reikšmes laikantis dabartinės ligų klasifikacijos, tačiau monografijos autorei neišvengiamai teko atlikti atidų reikšmių identifikavimą. Jei vertinimui pasitelktume įvairesnius raštijos pavyzdžius, galėtume pastebėti, jog kai kurių kitų liguistų būsenų įvardijimų reikšmės galbūt buvo ir platesnės. Štai *stabas* Zemlevičiūtės nurodomas 'apopleksijos' ir 'podagros' reikšmėmis (p. 491). Kita vertus, *stabas* – jau XVI a. raštijos (Vilento, Bretkūno) terminas, kuris vartotas kaip itin dažnai Biblijoje minimos labai plataus semantinio spektro

¹⁰ Jono Bretkūno *Postilė* I 188.

paralyžuojančios būsenos – paralyžiaus – atitikmuo. Tokia yra ir Vilento raštuose labiausiai paplitusi *stabo* reikšmė. Šis dažnai Biblijoje randamas liguistos būsenos įvardijimas, kuris gali būti siejamas su plačiu ligų spektru, o ne tik su apopleksija ‘kraujo išsiliejimu į galvos smegenis’. Beje, Zubaitienės parengtame kritiniame Hako žodyno leidime *stabas* ir nurodomas būtent ‘paralyžiaus’ reikšme¹¹.

Koks svarbus toliau plėtojant terminologijos tyrimus yra istorinis medicinos tyrimų kontekstas, gali liudyti šiuolaikinėje medicinos istoriografijoje viena labiausiai nagrinėtų ligų – XVI a. ėmęs plisti sifilis. Šiai grėsmingai ligai įvardyti įvairiomis kalbomis ankstyvųjų naujųjų laikų Europoje plito daugybė terminų. Mažosios Lietuvos žodynuose sifilio įvardijimas atsiranda XVIII a. dviem pavadinimais: *brantai* ir *prancūzų liga*, ši liga fiksuojama Ruigio (1747) ir Milkaus (1800) žodynuose. Tačiau ligos įvardijimo istoriją norint išsiaiškinti detaliau, tenka dar kartą apgailestauti, kad monografija neturi tikslo pateikti istorinės terminijos raidos. Tad smalsiam skaitytojui tenka imtis savo neprofesionalaus tyrimo, nes sužinojęs šiuos du pavadinimus, jis negali būti tikras, ar žodis *brantai* ‘sifilio’ reikšme pradėtas vartoti taip vėlai, tik XVIII a. Skaitmeninė LKŽe duomenų bazė, deja, taip pat nepadeda iki galo rekonstruoti šio pavadinimo istorijos ir tik patvirtina, koks didelis yra istorinio lietuvių kalbos žodyno poreikis. Kaip nurodo (tikriausiai naujai papildyti?) LKŽe duomenys (Zemlevičiūtės monografijoje pabrėžta, kad ‘sifilio’ reikšme *brantai* [*brantas*] LKŽe nefiksuoti, p. 212), žodis *brantai* ‘sifilio’ reikšme pateiktas ir 1713 m. Sirvydo žodyno leidime. Atrodytų, duomenys ir spėjimas dėl vartosenos įsitvirtinimo XVIII a. šiuo atveju sutampa. Bet taip manyti būtų klaidinga: LKŽe nenurodyta, kad šia reikšme žodis *brantai* jau yra senajame Sirvydo žodyne (XVII a. pradžia), kuriame aiškiai pateikta jo reikšmė: *brantai* – *franca, morbus Galicus, siphylus*¹². Įdomi kita sykiu su šiuo terminu išskylanti mįslė. Žodis *brantai* reikšme ‘sifilis’ LKŽe iliustruojamas citata iš Bretkūno *Postilės*: *tas serga drugiu, tas rauplėmis, tas brantais* (BP II 367). Toks pavyzdys tarsi leistų manyti, kad Mažojoje Lietuvoje dar anksčiau, jau XVI a., Bretkūnas žodį *brantai* vartojo ‘sifilio’ reikšme. Tačiau čia turime suklusti ir galvoti, kaip išspręsti nemažą iškilusių klausimų, į kuriuos žodynininkų atsakymų nėra. Pirma, ar Bretkūno *Postilėje* esantis žodis *brantai* yra ankstyviausias šio žodžio vartosenos pavyzdys? Antra, ar tikrai Bretkūno *Postilėje* *brantai*, kaip nurodo LKŽe, reiškia ‘sifilį’? Beieškodami atsakymo, aptinkame, kad žodis *brantai* yra dar senesnis. Anksčiau nei Bretkūno *Postilėje* jis, pavyzdžiui, randamas Wolfenbüttelio *Postilėje*: *skaitame rafchte f: karatus nog pana Diewa, ir Brantais, kaip bua karata Maria fefo Moifefcha*¹³. Bent jau šios vartosenos atveju nepanašu, kad žodis *brantai* čia vartojamas ‘sifilio’ reikšme: jo vartosenos kontekstas yra biblinis, o Biblijos tekstuose šios ligos nėra. Wolfenbüttelio *Postilėje* čia pasakojama gerai žinoma biblinė istorija apie tai, kaip Mozės sesuo susirgo raupsais, ne sifiliu (plg.: *Debesiui nuo Padangtės pasitraukus, Mirjama stovėjo balta kaip sniegas – raupsuota*, Sk 12,10)¹⁴. Raupsai – viena iš dažniausiai Biblijoje minimų

11 Hakas 2012, 235.

12 *Senasis Konstantino Sirvydo žodynas*, 91.

13 *Die litauische Wolfenbütteler Postille von 1573*, 238.

14 Šventasis Raštas, 191.

ligų, senovės žydų laikyta pagrindiniu Dievo bausmės liudijimu. Taigi *brantų* reikšmė, vartojama Bibliją aiškinančiuose pamoksluose, yra ne 'sifilis', o 'raupsai'. Tad labai tikėtina, kad šį terminą ta pačia reikšme, tiek versdamas Bibliją, tiek rašydamas pamokslus, vartojo ir Bretkūnas. Jo raštuose, beje, dažnesnis yra *raupsų* terminas, perimtas greičiausiai iš Vilento, kuris pirmasis savo *Evangelijų bei Epistolų* vertimuose šiai biblinei ligai įvardyti įsivedė *raupsų* pavadinimą: *ir biloia / noriu / būk cziftas. Ir tūiaus|| apcziftitas buwa raupsas iô*¹⁵. Raupsais sergantį žmogų Vilentas pirmasis įvardijo ir *raupsuotu*: *Akli regi / raifchi waikfczio / raupfūti stoiese apcziftiti*¹⁶ (monografijos teiginys apie tai, kad *raupso* seniausi fiksavimo šaltiniai yra Bretkūno ir Daukšos postilės [p. 158] yra netikslus). Įvertinus visas šias suminėtas aplinkybes, atrodo, kad žodis *brantai* XVI a. Mažojoje Lietuvoje vartotas 'raupsų' reikšme. Vilentui šiai biblinei ligai įvardyti įsivedus terminą *raupsai*, kurį perėmė Bretkūnas ir vėlesnė raštija, *brantai* imti vartoti 'sifilio' reikšme. Bene pirmasis tokios reikšmės fiksavimas susijęs su senuoju Sirvydo žodynu. Beje, *LKŽe* prie žodžio *brantai* 'raupsų' reikšmė nėra nurodoma, tik 'visokie išbėrimai odos paviršiu, niežas'¹⁷. Atsižvelgiant į tai, kad Vilento *Evangelijose bei Epistolose* ir Wolfenbüttelio *Postilėje* vartosenos kontekste kalbama apie Biblijoje aiškiai įvardytus raupsus, atrodo, kad tai pirmoji ir senosios kalbos istorijos kontekste pagrindinė šio žodžio reikšmė.

Zemlevičiūtės monografija smalsų skaitytoją ne tik veda vingiuotais senosios lietuvių leksikos keliais, bet ir padeda gilintis į socialinės raidos istoriją. Tai neabejotinai vertingas mokslo darbas ir didelis istorinės lietuvių terminologijos žingsnis, kuris dėl savo orientacinės specifikos yra ne tik inovatyvus lietuvių terminijos tyrimų pavyzdys, bet ir svarbus pagalbinis medicinos istorijos šaltinis. Autorei verta palinkėti jėgų toliau plėtojant šios srities tyrimus ir parengiant lietuvių medicinos terminijos istoriją sintetinančius ir apibendrinančius darbus.

Literatūra:

- Die litauische Wolfenbütteler Postille von 1573* 1. Faksimile, kritische Edition und textkritischer Apparat. 2. Einleitung, Kommentar und Register, herausgegeben von Jolanta Gelumbeckaitė, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2008.
- HAKAS, FRYDRICHAS VILHELMAS, 2012: VOCABVLARIVM LITTHVANICO-GERMANICVM, ET GERMANICO-LITTHVANICVM... NEBST EINEM ANHANG EINER KURTZGEFASSTEN LITTHAUISCHEN GRAMMATIC (1730) 2. Studija, indeksai, rodyklės, parengė Vilma Zubaitienė, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
- Handbuch der deutschen Bildungsgeschichte* 1. 15. bis 17. Jahrhundert. Von der Renaissance und der Reformation bis zum Ende des Glaubenskämpfe, herausgegeben von Notker Hammerstein, unter Mitwirkung von August Buck, München: Verlag C. H. Beck, 1996.

15 Vilentas 1579, Dija.

16 Vilentas 1579, Aiiijr.

17 <http://www.lkz.lt/Visas.asp?zodis=brantai&lns=-1&les=-1> (žiūrėta 2018 m. vasario 18 d.).

- HELM, JÜRGEN, 2001: „Religion and Medicine: Anatomical Education at Wittenberg and Ingolstadt“, *Religious Confessions and Sciences in the Sixteenth-Century*, edited by Jürgen Helm and Annette Winkelmann, Leiden, Boston, and Köln: Brill, 51–68.
- Jono Bretkūno Postilė. Studija, faksimilė ir kompaktinė plokštelė*, parengė Ona Aleknavičienė, Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla, 2005.
- KUDZINOWSKI, CZESŁAW, 1977: *Indeks-słownik do „Daukšos Postilė“ 1. A–N*, Poznań: Wydawnictwo naukowe uniwersytetu im. Adama Mickiewicza.
- LKŽE – *Lietuvių kalbos žodynas* (I–XX, 1941–2002): elektroninis variantas, redaktorių kolegija: Gertrūda Naktinienė (vyr. redaktorė), Jonas Paulauskas, Ritutė Petrokienė, Vytautas Vitkauskas, Jolanta Zabarskaitė, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2005 (atnaujinta versija 2008) (www.lkz.lt).
- Pirmasis lietuvių kalbos žodynas*, [fotografuotinis leidimas], įvadą ir žodyno rodyklę parengė Kazys Pakalka, Vilnius: Mokslas, 1979.
- Senasis Konstantino Sirvydo žodynas*, [fotografuotinis leidimas], parengė, įvadinį straipsnį parašė ir žodžių rodyklę sudarė Kazys Pakalka, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1997.
- Šventasis Raštas. Senasis ir Naujasis Testamentas*. Vertimas iš hebrajų, aramėjų ir graikų kalbų, Vilnius: Lietuvos katalikų vyskupų konferencija, 1998.
- TOELLNER, RICHARD, 1984: „Die medizinischen Fakultäten unter dem Einfluss der Reformation“, *Renaissance – Reformation. Gegensätze und Gemeinsamkeiten*, herausgegeben von A. Buck, Wiesbaden: Harrassowitz, 287–297.
- VILENTAS, BALTRAMIEJUS, 1579: *Euangelias bei Epistolais / Nedeliu ir ſchwentuju dienofu ſkaitomofias / Baſniczofu Chrikfczoniſchkofu / pilnai ir wiernai pergulditas ant Lietuwifchka Szodzia / per Baltramieju Willenta / Plebona Karalauczui ant Schteindama. Priegtam / ant gala priedeta jra Hiftoria apie muka ir ſmerti Wiefchpaties mufu Iefaus Chriftaus pagal kieturiu Euangeliftu. Ichſpauftas Karalauczui per Iurgi Ofterbergera / Metu M. D. LXXIX*.
- ZEMLEVIČIŪTĖ, PALMIRA, 2009a: *Lietuvių medicinos terminologijos raida XIX amžiaus pabaigoje–XX amžiaus pradžioje* (daktaro disertacija), Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto leidykla.
- ZEMLEVIČIŪTĖ, PALMIRA, 2009b: „Terminologinė medicinos leksika lietuviškuose 1738–1831 metų Prūsijos valdžios įsakuose“, *ALT* 9, 121–182.

DAINORA POCIŪTĖ

Gauta 2018 m. kovo 5 d.

Literatūros ir kultūros tyrimų institutas

Vilniaus universitetas

Universiteto g. 5

LT-01513 Vilnius, Lietuva

el. p.: dainora.pociute@flf.vu.lt

Tekstologijos skyrius

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas

Antakalnio g. 6

LT-10308 Vilnius, Lietuva